

## XITOIY SAYYOHLARINING MARKAZIY OSIYO TARIXIGA OID MA'LUMOTLARI (qadimgi va o'rta asrlar)

**Xubbaliyeva Maxpurat Xamzayevna**

*TDSHU, Sharq mamlakatlari tarixi*

*va antropologiyasi kafedrası katta o'qituvchisi, PhD*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi tarixiy aloqalarning shakllanishi va rivojlanishida xitoy manbalarining o'rni tahlil qilinadi. Qadimgi davrlardan boshlab Xitoy elchilari va sayyohlarining Markaziy Osiyoga qilgan safarlari, xususan Xan sulolasi davrida Chjan Chyaning g'arbiy hududlarga yuborilishi ikki mintaqaga o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning yo'lga qo'yilishiga asos bo'lgani yoritiladi. Shuningdek, “Shi ji”, “Han shu”, “Hou Han shu” kabi tarixiy manbalar hamda budda rohiblari Fa Syan va Shyuan Zangning sayohatnomalari tahlil qilinib, ularning Markaziy Osiyo tarixini o'rganishdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada ushbu manbalarining geografik, etnografik va madaniy ma'lumotlarni yetkazishdagi o'rni hamda zamonaviy tadqiqotlar uchun manbashunoslik asos sifatidagi ahamiyati asoslab beriladi.

**Kalit so'zlar:** Markaziy Osiyo, Xitoy, tarixiy manbalar, sayohatnomalar, Chjan Chyan, Fa Syan, Shyuan Zang, Du Huan, “Shi ji”, “Han shu”, “Hou Han shu”, Buyuk Ipak yo'li, buddizm, madaniy aloqalar, diplomatik munosabatlar, manbashunoslik.

### KIRISH

Bugungi kunda Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarning barqaror rivojlanishi natijasida ikki davlat aloqalari tarixiga oid manbalar va sayohatnomalar olimlar tomonidan keng tadqiq qilinmoqda. So'nggi yillarda bevosita xitoy manbalarini o'rganishga doir ilmiy ishlar ko'lami kengayib bormoqda. Markaziy Osiyo va Xitoy munosabatlariga bag'ishlangan tarixiy, siyosiy, madaniy mazmundagi yirik tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu manbalar nafaqat Xitoyning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti balki, Markaziy Osiyo tarixiga oid boy ma'lumotlar beradi. Ular orqali Xitoy sivilizatsiyasining shakllanishi, rivojlanishi va boshqa xalqlar bilan aloqalari haqida bilib olish mumkin. Shuningdek, turkiy xalqlar tarixini o'rganishda xitoy manbalari qimmatli ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo tarixini arablar iste'losigacha bo'lgan davri tarixiga oid manbalar Xitoyda saqlanib kelmoqda. Shuningdek, Markaziy Osiyo

tarixini aks ettirishda xitoylik sayyohlarning safarnomalari muhim ahamiyat kasb etadi.

**Metodlar.** Ushbu mavzuni yoritishda sohaning yetakchi olimlari A.Xodjayev “История формирования западных границ Китая”, “Buyuk ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar”, A.Xodjayev va N.Karimovaning “Сведения китайских источников по истории государственности Центральной Азии (переводы и исследования)” (Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma’lumotlar (tarjimalar va tadqiqotlar))<sup>1</sup>, A.Xodjayev, Sh. Qo‘ldoshev va F.Jumaniyazovaning “Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma’lumotlar (xitoy manbalari asosida)”, nomli monografiya asarlaridan unumli foydalanildi. Metodologik jihatdan asarlar to‘plamining mazmuni va unda keltirilgan ma’lumotlar tahlili, tarixiylik, voqealarning tadrijiy berilishi usullaridan foydalanildi.

**Natijalar.** Qadimgi davrdan Markaziy Osiyoga Xitoydan elchilar, sayyohlar tashrif buyurgan. Xan sulolasi davrida imperator U-Di tomonidan Chjan Chyan g‘arbiy mintaqalarga jo‘natiladi, shundan boshlab Xitoy va qadimgi Markaziy Osiyo davlatlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari yo‘lga qo‘yiladi va madaniy almashinuvlar bo‘lib o‘tadi. Ushbu jarayonlar qadimgi Xitoy manbalari “Syunnu biografiyasi” (匈奴列传 xiōngnú lièzhuàn), “Dovon haqida hikoyalar” (大宛列传 dàyuān lièzhuàn), Chjan Chyaning “Tarixiy yilnomalar” (史记 shǐjì), “Chjan Chyan biografiyasi” (张骞传 zhāng qiān chuán), “G‘arbiy hududlar haqida hikoyalar” (西域传 xīyù chuán), Ban Gu (班固 bān gù) ning “Xan sulolasi tarixi” asarlari, shuningdek, Tang davridagi budda rohibi Shyun Zang (玄奘 xuánzàng) ning “Buyuk Tang davri sayohatnomasi” (大唐西域记 dàtáng xīyùjì), Min sulolasi davridagi sayohatchi Chen Cheng (陈诚 chén chéng) ning “G‘arbiy yerlarga sayohat”<sup>2</sup> kabi Markaziy Osiyo haqidagi qadimgi Xitoy manbalari asosan geografik sharoitlar, mahalliy urf-odatlar va diniy madaniyatni tasvirlashga qaratilgan. Ushbu qadimiy Xitoy manbalari qadimgi Markaziy Osiyoni, shuningdek, Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi munosabatlar tarixini o‘rganishda zamonaviy Xitoy va xorijiy olimlar uchun muhim tarixiy asos yaratdi.

<sup>1</sup> А.Ходжаев, Н.Каримова. Сведения китайских источников по истории государственности Центральной Азии (переводы и исследования). – Т.:Фан, 2018. – 182 с.

<sup>2</sup> Тянь Е. Изучение Центральной Азии в Китае: история, современное состояние, основные исследовательские центры // Международные отношения, – 2019– №1. – С.28

Yana bir muhim manba V asrda tarixchi Fan Ye (范曄 fàn yè) (398-445) tomonidan tuzilgan “Hou Xan Shu” – “Kechki Xan sulolasi tarixi” (后汉书 hòuhànshū) asarida Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi ilk elchilik aloqalari, shuningdek xitoylik sarkarda Ban Chaoning milodiy 94-96 yillarda Sharqiy Turkistonga yurishi, sayohatchi In Ganning 97-yili Ansi (Parfiya) ga borgani haqida ma’lumot berilgan<sup>3</sup>.

O‘rta asrlarda Markaziy Osiyoga sayyohlarning tashrif buyurishi buddizm dini bilan bog‘liq. Milodiy IV asrdan boshlab Xitoyda buddizm gullab-yashnay boshladi. Bu din Hindistondan kirib kelgan bo‘lib, I asrdayoq mamlakatda tarqala boshlagan edi. Buddizm Xitoy madaniyatining rivojiga ulkan ta’sir ko‘rsatdi. Uning tarqalishi bilan Xitoy va Hindiston o‘rtasidagi diniy va madaniy aloqalar ham kengaydi. Xitoydan Hindistonga buddizm ziyoratchi rohiblari yo‘l oldilar. Ular Markaziy Osiyo sahrolari va tog‘li dovonlari orqali muqaddas joylarga safar qilganlar. Ushbu diniy maqsadlarda uzoq yurishlarni amalga oshirgan sayyohlar orasida yuksak madaniyatli, keng ilmiy qiziqishlarga ega bo‘lgan, Markaziy Osiyo va Hindistonni o‘rganishga katta hissa qo‘shgan shaxslar ham bo‘lgan. Ular orasida tarixiy va geografik adabiyotda chuqur iz qoldirgan eng mashhurlari Fa Syan va Shyuan Zangdir. Xitoyshunos olim A.Xodjayevning “Buyuk ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar” nomli monografiyasi<sup>4</sup> da o‘zbek tarixshunosligida noma’lum bo‘lgan O‘zbekiston-Xitoy aloqalari, Buyuk Ipak yo‘li tarixiga oid olimning Xitoyga ilmiy ekspeditsiyasi davomida to‘plagan ma’lumotlari, Xitoydagi Markaziy Osiyoliklar, Markaziy Osiyoga kelgan xitoylik rohiblar haqidagi ma’lumotlar joy olgan. Buddizm rohibi Fa Syan haqida biografik ma’lumotlar kam. U Shensi viloyatida tug‘ilgan bo‘lib, bolaligini buddaviy monastirda o‘tkazgan. Voyaga yetgach, rohiblik kasbini tanlagan va budda ibodatxonalarini ziyorat qilish, muqaddas kitoblar qo‘lyozmalarini qo‘lga kiritish va bu kitoblar yozilgan tillarni o‘rganish maqsadida Hindistonga yo‘l oladi.

Fa Syan sayohati qariyb 15 yil davom etdi. 399-yilda u boshqa bir nechta ziyoratchilar bilan birga tug‘ilib o‘sgan Syan (Chan’an) shahridan Loess tog‘i orqali shimoli-g‘arbga, so‘ngra Shimoli-g‘arbiy Xitoyning qumli sahrolari janubiy chekkasi bo‘ylab yo‘lga chiqqan. Fa Syan (法顯 fǎxiǎn)<sup>5</sup> Hindistonga safari

<sup>3</sup> Гусаков В. В. Письменные китайские источники об античной Средней Азии // Общество и государство в Китае. – 2012. – №1. – С.280

<sup>4</sup> А.Хўжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. 280 б.

<sup>5</sup> Fa Syan (法顯) tahminan milodiy 337-422 yillarda yashagan budda monaxi, tarjimon, sayohatchi.

to‘g‘risida “Buddizm davlatlari haqida qaydlar” (佛国记 fó guó jì-Fo guo ji)<sup>6</sup> nomli sayohatnomasida Hindistonga qilgan sayohatining batafsil tavsifini o‘z ichiga olgan bo‘lib, Markaziy va Janubiy Osiyo xalqlari madaniyati, xalqaro munosabatlar haqida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etadi. U faqatgina voqealarni bayon qilish bilan cheklanmay, har bir holatda ma’lumot manbasini ham ko‘rsatadi.

Budda rohibi Shyuan Zangga tegishli “Buyuk Tang sayohatnomasi” (大唐西域记 dàtáng xīyù yán jì)<sup>7</sup> nomli asar muallifning Hindistonga milodiy 629-645 yillarda safaridan so‘ng tuzilgan bo‘lib, unda buddizmning muqaddas joylariga tashrif buyurishi, buddaviylikka tegishli matnlarni olishi bilan bog‘liq ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Asar o‘n ikki qism (bob) dan iborat bo‘lib, unda Markaziy Osiyodagi shahar va davlatlar, undagi xalqlar xususan so‘g‘diylar haqida ma’lumotlar berilgan.

Tang davrida Markaziy Osiyoga kelgan yana bir sayyoh Du Huan 753-yilda Talas jangida asir olinadi. Markaziy va G‘arbiy Osiyo hamda O‘rta dengiz bo‘yidagi turli hududlarda 12 yil sarson bo‘lib, 762-763-yillar savdogarlar kemasiga o‘tirib, Guangjouga qaytib boradi. U o‘zining barcha ko‘rib-eshitganlarini o‘z safarnomasida yozib jamladi. Afsuski, mazkur kitob tarqalib ketgan. Quvonarlisi shundaki, “Keng qamrovli ensiklopediya” (《通典》<sup>8</sup>, Tōng diǎn) sining bir bo‘limida saqlanib qolgan.

Xitoy va chet elda ko‘plab tarixchilar “Sayohatnoma” ni o‘rganib tekshirishgan. Xitoyda Ding Chyen “Sayohatnomaning geografik tadqiqoti” (《经行记地理考证》, Jīng xíng jì dìlǐ kǎozhèng),<sup>9</sup> Vang Guovey (王国维, Wáng Guówéi) “Qadimiy sayohatnoma tekshirilgan jamlanmasi” (《古行记校录》, Gǔ xíng jì jiào lù) da “Sayohatnoma” tekshirilib, izoh berilgan. Ozodlikdan avval Djang Yichun (张一纯, Zhāng Yīchún) “Du Huan sayohatnomasiga izohlar” (《杜环经行记笺记》, Dù Huán Jīngxíngjì jiān jì) asarini yozib, u yerda ko‘p izohlar qoldirdi va ma’lumotlarning aniqliligini tekshirib, ko‘plab tadqiqotchilarning ishlarini

<sup>6</sup> Fa-hsien. The Travels of Fa-hsien (399-414) or Record of the Buddhistic Kingdoms. Re-transl. by H. A. Giles. – L., 1956. – 116 p.

<sup>7</sup> Сюань-цзан. Записки о западных странах [эпохи] Великой Тан (Да Тан си юйцзи) / Сюань-цзан ; введ., пер. и коммент. Н.В. Александровой ; Ин-т востоковедения РАН. — М. : Вост. лит., 2012. — 463 с.

<sup>8</sup> “Tongdian” Xitoy tarixidagi Tang Duyou tomonidan yozilgan birinchi to‘liq siyosiy kitobdir. U Chjenyuan hukmronligining 17-yilida (801-yil) Tang sulolasi imperatori Dezong tomonidan tuzilgan va o‘ttiz yildan ortiq davom etgan. Bu kitob Huang Yu (Sariq imperator va Yu oilasi) davridan Tyanbao oxirigacha, Tan sulolasi imperatori Syuantzun hukmronligigacha bo‘lgan qonun va qoidalarining evolyutsiyasini alohida batafsil bayon qilib beradi. Ushbu kitob “O‘n havola” ro‘yxatiga kiritilgan.

<sup>9</sup> 丁謙. 叢書集成三編: 浙江圖書館叢書. 藝文印書館, 1971.

jamladi. Mazkur kitobdagi “Sayohatnoma” tarixchi Djang Yichunning tekshiruvi va izohlariga asoslangan. Shuningdek, sayohatnomada biz quyidagi davlatlarni o‘rganishimiz mumkin.

Farg‘ona (So‘g‘d bekligi)<sup>10</sup> Talasdan 500 km janubda, sharqda tog‘lar bor, Shule mamlakati bilan 1000 km dan ortiq masofa bor, g‘arbda 500 km dan uzoqda Shosh mamlakati bor. Ko‘plab shaharlari va bir necha o‘n minglab askarlari bor. Tang sulolasi Syuanzong hukmronligi davrida milodiy 752-yili Malika He I ushbu mamlakatga turmush qurish uchun yuborilgan<sup>11</sup>. Vodiya yovvoyi kalamushlar juda ko‘p. Bu yerda uzum, amalaka<sup>12</sup>, xurmo, shaftoli va nok yetishtirish qulay. Bu yerdan O‘rta dengizigacha barcha aholi loydan ko‘tarilgan uylarda yashagan, qo‘y terisidan tikilgan matolarni kiyishgan, erkak va ayollarning barchasi etik kiyishadi, ayollari pardoz qilishmaydi, faqatgina qoshga ko‘k-qora suyuqlik surishadi.

**Qang‘ davlati** (康国, Kāng Guó, hozirgi O‘zbekiston Samarqand shimoliy hududi) Mi davlati (米国, Mǐguó, hozirgi Samarqand hududidagi Panjakent shahri yoki Maymurg‘ bo‘lishi mumkin) ning janubi-sharqida 150 km dan ortiq masofada joylashgan bo‘lib, yana bir nomi Samodyen (萨末鞬, Sà mò jiān), yeri unumdor, xalqi boy, mamlakat hududi kichik. Zardushtiy (祆, xiān) nomli Xudoga ibodat qiladigan joy, ko‘plab davlat ishlari bilan shug‘ullanuvchilar asosan shu yerdan chiqqan.

Du Huan sayohatnomasida Markaziy Osiyodagi shaharlarning geografik joylashuvi va shahar aholisi haqida ma’lumotlar keltiriladi. Sayohatnomaning

---

<sup>10</sup> 拔汗那国 (Bá hàn nà guó) – Farg‘ona (So‘g‘d bekligi). “Vey sulolasi tarixi” (《魏书》, Wèi shū) da “Poluona” (破洛那, Pò luò nà), “Suy sulolasi tarixi” (《隋书》, Suí shū) da “Pohan” (钹汗, Pō hàn), “G‘arbga sayohat” da esa “Peihan” (怛捍, Pèi hàn) deb nomlanib, poytaxti Farg‘onada joylashgan.

<sup>11</sup> 大唐天宝十年，嫁和义公主于此国。Tang sulolasi Syuan Zong hukmronligi davrida milodiy 752-yili Malika He I ushbu mamlakatga turmush qurish uchun yuborilgan. “Yangi Tang tarixi: G‘arbiy shaharlar haqida” (《新唐书·西城传》): “Tang sulolasi Syuan Dsong hukmronligi davrida milodiy 744-yili Farg‘ona (So‘g‘d bekligi) nomi “Ning yuan” (宁远, Níngyuǎn) ga o‘zgartirildi. Tang imperatori mamlakat qiroliga ona tomon familiyasi “Dou” (窦, Dòu) ni sazovor qildi hamda unga imperator oilasidan bo‘lgan Malika He I ni turmushga berdi”. “Tang sulolasining institutsional tarixi” (《唐会要》, Táng huì yào), “Bitiklar bo‘limining o‘rnaklari” (《册府元龟》, Cè fǔ yuán guī), “Boshqaruvga yordam beruvchi keng qamrovli o‘rnaklar” (《资治通鉴》, Zīzhì Tōngjiàn)” kabi asarlarda ushbu hodisa Tang sulolasi Syuan Zong hukmronligi davrida milodiy 744-yili sodir bo‘lgan deb qayd etilgan. Bu yerda esa “Tang sulolasi Syuan Zong hukmronligi davrida milodiy 752-yili” deb berilgan bo‘lib, xatolikka yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi mumkin.

<sup>12</sup> 菴罗果 (Ān luō guǒ) – Amalaki deb nomlanuvchi meva. Li Shidjenning “Tibbiy moddalar jamlanmasi” (《本草纲目》, Běncǎo gāngmù) asarining 33-jildida: “Amalaki keng tarqalgan nomi “Syanggay” (香盖, Xiāng gài)” bo‘lib, mevalar ichida eng yaxshi turi hisoblanadi. U g‘arbda o‘sib, olmani eslatuvchi meva turidir”.

qimmatli ekanligi shundaki, unda voqealarning aniq bayon qilinishi va shu davr siyosiy, ijtimoiy, madaniy tarixini aniq ifodalaydi:

*Birinchidan*, Tang qo‘shinlari orasida qog‘oz ishlab chiqaruvchi ishchilar ko‘p edi. Shuning uchun arablar Samodyen (hozirgi Samarqand, O‘zbekiston) qog‘oz ishlab chiqaruvchi zavod qurishadi. O‘shandan boshlab Xitoyning qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi Markaziy Osiyoga kirib keldi, keyinchalik Arabistondan Yevropa va butun dunyoga tarqaldi. Jahon sivilizatsiyasining tarqalishi qog‘oz ishlab chiqarishning hissasi tufayli jadal ravishda sodir bo‘ldi. Xitoyning qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasining g‘arbga tarqalishi Talas jangining kutilmagan va g‘ayrioddiy natijasi haqida ma’lumotlarni ko‘ramiz;

*Ikkinchidan*, Du Huandan butun sayohati davomida sharq va g‘arbga sayohatdagi ikki asosiy transport chizig‘i, ya’ni dengiz va quruqlikda sayohat qilishni boshdan kechirdi, bu esa oson emas. U nafaqat G‘arbiy Osiyodagi arablar poytaxtiga tashrif buyurgan Tang sulolasining birinchi vakili, balki Misr, Sudan, Efiopiya va boshqa Afrika mamlakatlariga tashrif buyurgan birinchi xitoylik ham edi. Uning g‘ayrioddiy sarguzasht tajribasi uni Xitoy kashfiyotlari tarixida chinakam ajoyib sarguzashtchi va tadqiqotchiga aylantirdi;

**Munozara.** Qadimda Chjan Chyaning Markaziy Osiyoga tashrifidan so‘ng, Xan sulolasi hukmdoriga G‘arbiy o‘lkalar haqida ko‘plab ma’lumotlar ma’lum bo‘ladi. Miloddan avvalgi II asrning so‘nggi o‘ttiz yilligida Xan sulolasi birinchi marta Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalar o‘rnatdi. II asrning oxirgi o‘n yilligida boy va qudratli Xan sulolasi bu aloqalarga juda katta ahamiyat kasb etdi. Sima Chyaning yozishicha, imperator chet el elchilarini tantanali qabul qilib, ularni hashamatli sovg‘alar bilan taqdirlaydi, shu orqali o‘z boyligini namoyon etadi va ko‘plab o‘z elchilarini yuboradi. O‘z nufuzini mustahkamlash uchun Xan sulolasi hukmdori U-di hatto olis Davanga qarshi urush uyushtiradi va buning uchun ulkan mablag‘ sarflaydi.

Shyuan Zang sayohatini aks ettiruvchi “Da Tang Si yuy ji” ya’ni “Buyuk Tang sayohatnomasi” da Markaziy Osiyo shaharlariga tashrifi va sayohat marshruti aniq tasvirlanadi. Hindistonga safari davomida hozirgi Qozog‘iston, Qirg‘iziston, O‘zbekiston va Afg‘oniston kabi davlatlardan o‘tadi. Shyuan Zang sayohatnomasida nafaqat shaharlar joylashuvi va aholisi, balki Markaziy Osiyodagi buddizm diniga e’tiqod qiluvchi hududlar haqida ma’lumotlarni ko‘rishimiz mumkin. Shyuan Zang Markaziy Osiyodagi shaharlarning nomlarini va ketma ketligini ham keltirib o‘tadi. Shuningdek, budda rohibi Shyuan Zangning G‘arb mamlakatlari haqidagi ma’lumotlari Tang sulolasi hukmdoriga topshirilgan maxfiy hujjat hisoblanadi. Safarnomadan o‘rin olgan Markaziy Osiyodagi davlatlar nomlari

va geografik joylashuvi haqidagi ma’lumotlaridan “Tang sulolasining eski tarixi” va “Sin sulolasining yangi tarixi” nomli sulola tarixini yozishda foydalaniladi.

Du Huan ham Shyuan Zang kabi shaharlarning geografik joylashuvi haqida ma’lumot beradi. Sayohatnomada Suyob shahri, Bedel dovoni, Qang‘ davlati, Marv shahri, Shan mamlakati, Vizantiya imperiyasi, Mag‘rib shahri, Shidzi mamlakati kabi shaharlarning nomini xitoy tilida keltiriladi. Shuningdek, “Du Huan sayohatnomasi” da “Talas jangi” tafsilotlari ayniqsa qimmatli hisoblanadi. Ushbu safarnomada islom va xristianlik keng tarzda tanishtirilgan va shu bilan birga dinlararo almashinuvni yanada tadqiq qilishimizga yordam beradi. Ma’lum bir darajada, Islomning batafsil tanitilishi uning Xitoyda rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Du Huan o‘zining sayohatnomasida bilgan ta’limotlarini yozadi va bu Islom haqidagi ta’limotlarni to‘g‘ri tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa Xitoydagi eng qadimgi yozma manba hisoblanadi. Uni “Islom qonunining Sharqqa tarqalishining birinchi ovozi” deb ataladi.

#### **QO‘LLANILGAN MANBALAR RO‘YXATI:**

1. Хўжаев А.Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
2. 西域行程记 . 西域番国志. (Xīyù xíngchéng jì. xīyù fān guózhì). G‘arbiy o‘lkaga sayohat. G‘arbiy viloyatlar xronikasi. Pekin, 1991.
3. Fa-hsien. The Travels of Fa-hsien (399-414) or Record of the Buddhist Kingdoms. Re-transl. by H. A. Giles. – L., 1956.
4. Сюань-цзан. Записки о западных странах [эпохи] Великой Тан (Да Тан си юйцзи) / Сюань-цзан ; введ., пер. и коммент. Н.В. Александровой ; Ин-т востоковедения РАН. — М. : Вост. лит., 2012.
5. Тянь Е. Изучение Центральной Азии в Китае: история, современное состояние, основные исследовательские центры // Международные отношения, – 2019– №1.
6. Ходжаев А., Н.Каримова. Сведения китайских источников по истории государственности Центральной Азии (переводы и исследования). – Т.:Фан, 2018.
7. Гусаков В. В. Письменные китайские источники об античной Средней Азии // Общество и государство в Китае. – 2012. – №1.